

השפעתם של חכמי ספרד הראשונים והאחרונים על הפסיקה האשכנזית בעת החדשה המוקדמת

חיים ג'יי ברקוביץ

עד המאה השש-עשרה, האינטראקציה בין חכמי המזרח וחכמי המערב הייתה מוגבלת מכמה בחינות. המרחק הגאוגרפי בין שני העולמות, וכן הבדלים במציאות החברתית, התרבותית והפוליטית של שניהם, הביאו לידי פער אינטלקטואלי ומתודולוגי שנוצר בין מסורת הפסיקה האשכנזית ובין הספרדית. מן המוסכמות שהמצאת הדפוס בסוף המאה החמש-עשרה היא שהעצימה את העירנות כלפי המסורת ההלכתית של האחר, ועקב כך עודדה מגעים תרבותיים מוקדמים בין חכמים ממוצא ספרדי/מזרחי לבין חכמים אשכנזים. אומנם קשה לקבוע במדויק מתי אירעו תמורות אלו, אך העיון בתחום ההלכה ובתחום הלמדנות יאפשר לנו לעמוד באופן ראשוני על האינטראקציה המזרחית-אשכנזית הנ"ל ועל משמעותה ההיסטורית. תחום הלמדנות התלמודית זכה למחקר חשוב שהקדיש פרופ' ישראל תא-שמע ז"ל לנושא. הוא שם לב ל"סדר הדפסתם של חידושי הראשונים לתלמוד"¹, והינה רשימה של ארבע מסקנותיו העיקריות:

א. פירושיהם של הראשונים ממוצא ספרדי וצפון אפריקאי היו יסוד מרכזי של לימוד התורה במערב ובמזרח, וכך היה במהלך תולדות היהודים בימי הביניים. אולם, מסיבות היסטוריות שונות המרחק בין התרבויות נעשה רחב יותר. מחקרו

1 "מ תא-שמע, "סדר הדפסתם של חידושי הראשונים לתלמוד: פרק לתולדות 'הפלפול', קרית ספר נ (תשל"ה), עמ' 325–336.

- של תא-שמע נועד להסביר איך תולדות הדפסתם של החומר הספרדי/מזרחי שופכים אור על העכבה בחדירתם לחיבורים באשכנז.²
- ב. הייתה פריחה מחדש של הפרשנות הספרדית לתלמוד באיטליה בתחילת המאה השש-עשרה. בשנת 1523 הודפסו על ידי המדפיס הניאל בומברג חידושי הרמב"ן למס' בבא בתרא וחידושי הרשב"א למס' ברכות, גיטין וחולין. יש לציין שאלה הם הספרים העצמאיים הראשונים על התלמוד שראו אור בדפוס.
- ג. נוסף על תמצית חידושיהם של הרמב"ן, הרשב"א והריטב"א שהיו ידועים בישיבות אשכנז, גם שו"ת הרשב"א, ספר הטור, נימוקי יוסף והר"ן על הרי"ף היו מוכרים היטב בעולם האשכנזי. מציאות זו השתנתה בעטיין של שריפת התלמוד באיטליה בשנת 1553 והפסקת הדפסתו במשך שנים רבות. קטסטרופה זו השפיעה לרעה על מלאכת הדפסת חידושי הראשונים הספרדיים. תא-שמע טען שבעקבות גלי ההגירות של יהודי ספרד במאה השש-עשרה צומצם ז'אנר הספרים שהודפסו בהתאם למה שהיה אצלם נהוג במסורת לימודם. כתוצאה מכך, לא יצא לאור אלא מספר מועט של ספרי פרשנות התלמוד על פי המסורת הספרדית. האפקט התרבותי היה היעלמותם של חידושי הרמב"ן, הרשב"א והריטב"א בקרב התלמידים בין כותלי הישיבות באשכנז, "שהרי גם המעט שהדפיס בומברג לא נקלט ולא חזרו להדפיסו עוד" (תא-שמע, עמ' 328). למרות זאת היו ספרים ופירושים שכן הצליחו להיכלל בתוכנית הלימודים האשכנזית, כגון ספר הרא"ש שנוסף לצד התלמוד, בנוסף לרש"י ולתוספות בהדפסה הראשונה של התלמוד בוונציה.
- ד. לדעת תא-שמע, חל שינוי משמעותי בתחילת המאה השמונה-עשרה. מהפך זה נראה בעליל מתוך פרטי הדפסתם של חידושי הראשונים הספרדיים שאסף תא-שמע. המדפיס עטיאש באמשטרדם הדפיס מחדש את חידושי הרשב"א והרמב"ן שכבר הדפיס בומברג במאה השש-עשרה, והמדפיס הברלינאי ברוך בונדער הדפיס מחדש את חידושי הרשב"א ותוס' הרי"ד. בשנת תע"ז (1717) הדפיס יונה אשכנזי – שהיגר לקושטא מגרמניה – חלק גדול של פרשנות התלמוד הספרדית: חידושי הרשב"א לקידושין ו"שבעת שיטות" (למס' שבת, ר"ה, מגילה, סוכה, יבמות, נדרים, ב"ק); ואת הספרים האינציקלופדיים דוגמת ה'שיטה מקובצת' למס' כתובות ובבא מציעא. אשכנזי הדפיס למעלה ממאה ספרים במשך שלושים

2 פירושי הספרדים הראשונים לתלמוד מתחלקים לשתי תקופות: עד הרמב"ן – גישתם שונה משל התוספות; מהרמב"ן ועד הריב"ש – ניכרת השפעת התוספות. ראו י"מ תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה, חלק שני: 1200–1400, ירושלים 2004.

ושלוש שנות פעילותו. בשנת תפ"ט (1729) יצאו לאור באמשטרדם חידושי הריטב"א על מס' עירובין, תענית, מועד קטן, כתובות, ובבא מציעא; ובין 1715 ל-1798, יצאו ארבע עשרה הדפסות נפרדות של הרשב"א ואחת עשרה הדפסות נפרדות של הריטב"א ושמונה הדפסות של חידושי הרמב"ן באותה התקופה. סדר גודל ההדפסות היה הפוך מן המצופה מכיוון שכל אחת מאלה הייתה בנויה על הישגיה וחידושיה של קודמתה, כך שהעבודות המאוחרות היו משוכללות יותר. חידושי הרשב"א היו אפוא האטרקטיביים ביותר, ואח"כ של הריטב"א, ולבסוף של הרמב"ן.

פרטים אלו הקשורים לתולדות הדפוס מצביעים על עניין מחודש במאה השמונה-עשרה בכתבים ספרדיים, ועקב כך נפתח פרק חדש בתולדות לימוד התורה באשכנז. ביטוי מובהק לתמורה זו היה ספר "פני יהושע", שמחברו, ר' יעקב יהושע פאלק (1680–1756), היה, לדעת תא-שמע, הדמות האשכנזית הראשונה שפנתה לראשונים הספרדים לשם הבנת הסוגיה התלמודית במאבקו נגד הפלפול. בעקבות זאת, חל מפנה דרמטי בשיטת הלימוד בשיבות מרכז אירופה ממחציתה של המאה השמונה-עשרה ואילך. מהפך זה נבע מחדירתן של שיטות חכמי המזרח לעולמם של יהודי אשכנז.³ עד כאן דעתו של תא-שמע.

אין כמובן לפקפק בתרומתה המכרעת של המצאת הדפוס לנגישותה של מסורת חכמי ספרד בעולם האשכנזי כפי שהראה תא-שמע. אולם יש לעמוד על שתי נקודות עקרוניות. הראשונה, האימפקט של הדפוס התחולל באופן הדרגתי. הוא הלך והתגבר מראשיתו עד סוף המאה השמונה-עשרה, ולפיכך על החוקר להתחקות אחר תמורות ביחס הבין-תרבותי של חכמי אשכנז ושל ספרד. על כל פנים, יש להודות בכך שקיימת רק עדות מועטת לכך שהיו יחסים ישירים בין העולם האשכנזי ובין העולם הספרדי בשלהי ימי הביניים ובעת החדשה המוקדמת. במקומות שהתגוררו אשכנזים וספרדים זה על יד זה, כגון באמשטרדם והמבורג, לא התקיימו קשרים בין-תרבותיים של ממש. נקודה שנייה, ככל שהספרות הפרשנית הממוקדת על התלמוד הייתה אלמנט חיוני של לימוד התורה, מעמדו של ספרות ההלכה דורש לפחות תשומת לב שווה. ליתר דיוק, ולמרבית הצער, השפעתה של הפסיקה הספרדית באשכנז לא נחקרה כל צורכה, הן לפני הפצתם הרחבה של ספרים במאה השש-עשרה הן לאחריה.

3 ראו י"מ תא-שמע, "הגר"א ובעל "שאגת אריה", ה"פני יהושע" וספר "ציון לנפש חיה": לתולדותיהם של הזרמים החדשים בספרות הרבנית ערב תנועת ההשכלה, סידרא טו (תשנ"ט), עמ' 181–191.

ברם, המבט בשלהי ימי הביניים, כלומר, עוד לפני המצאת הדפוס, אף מגלה זיקה לא מבוטלת באשכנז לספרות ההלכתית של חכמי ספרד. אפילו אם נניח, אליבא דתא-שמע, שהמפגש הביין-תרבותי התעכב עד המאה השמונה-עשרה, ספרי שאלות ותשובות של פוסקים אשכנזיים בעת החדשה המוקדמת (כלומר, במאות השש-עשרה-שמונה-עשרה), מציינים תמונה שונה לחלוטין. ספרות זו מאפשרת לנו לבחון באילו תחומים היה עניין רציני בשיטות של חכמי ספרד ושל מזרח, דוגמת הרשב"א, הריטבא, המהרי"ט, המהרשד"ם, ועד כמה הייתה התייחסות זו אינטנסיבית. וכן נרצה להיוודע עד כמה הושפעה הפסיקה האשכנזית משיטות מזרחיות, והאם ניתן להבחין באילו נסיבות פנו חכמי אשכנז למסורת המזרחית ובאילו נסיבות התעלמו ממנה או אפילו דחו אותה? השאלות החשובות הללו, הקשורות ליחסי-הגומלין התרבותיים בין אשכנזים ובין ספרדים, טרם נדונו בספרות המחקר. בשלב זה לא ניתן לענות עליהן באופן משביע רצון טרם יתנהל פרויקט מחקר השוואתי מקיף שיוקדש לנושאים הללו.

השימוש בספרות ההלכה הספרדית באשכנז בשלהי ימי הביניים

ההנחה שמעט מכתבי הראשונים הספרדים היו ידועים לחכמי אשכנז בימי הביניים אינה מוצדקת, אלא באופן חלקי בלבד. למעשה, חכמי אשכנז הכירו את הלכות הרי"ף ואת ספר משנה התורה לרמב"ם, ולעיתים הם הביאו גם את דברי הראב"ד, הרמב"ן והרשב"א בכתביהם. ברם, ידיעות אלו הגיעו לאשכנז לרוב באמצעות כלים שניים, כלומר, על ידי ספרים שהכילו דעות המיוחסות לחכמי ספרד. בין הספרים שמילאו תפקיד זה נמנים כתבי המהר"ם מרוטנברג, ספר המרדכי,⁴ ספר הרא"ש וספר ארבעה טורים. בהקשר זה ראוי לציין שכבר בימי הביניים זכו כתביו של הרא"ש למקום נכבד בתודעה האשכנזית, ויש לראותם כמגשרים בין שני העולמות. אין זה תמוה אפוא שספר הרא"ש נדפס, כפי שנזכר לעיל, בהדפסתו הראשונה של התלמוד בוויניציה על יד פירושי רש"י והתוספות, ללא ספק בשל דמיונו לשיטת התוספות. בשל מעמדו המיוחד של הרא"ש, שימיו הראשונים היו באשכנז והחלק השני של חייו היה בספרד, ניתן לומר כי ספר הרא"ש נחשב כנחלתם המשותפת של אשכנזים ושל ספרדים. כך, לדוגמה, מימרא של ר' ישראל ברונא (1400–1480), מגדולי הפוסקים באשכנז במאה החמש-עשרה. הוא דן בשאלת נשיאת אלמן ופסק דעת הרא"ש שנישואין אלה מותרין לו אחרי ב' רגלים. זיקת הרי" ברונא לפסקו של

4 ראו לדוגמה: הגהות הרמ"א על השו"ע, או"ח ד: ו, ושם הסתמך על תשובת הרשב"א שהובאה בספר המרדכי.

הרא"ש הייתה בנויה על כוחו המשכנע של הרא"ש ולא מכיוון שהוא ייצג מסורת זו או אחרת. עקב כך, עמד פסקו של הר"י ברונא בניגוד לדעותיהם של הר"ח, של הר"ף, של הרמב"ם, של הסמ"ג (ספר מצוות גדול' מאת ר' משה בן יעקב מקוצי) ושל הריצב"א (ר' יצחק בן אשר הלוי). אלא, אצל הר"י ברונא הייתה העדפה לרא"ש מסיבות הלכתיות טהורות, וכך הם דבריו: "ואמרתי כיון שאשירי בנו על יסוד רב אלפס, והוא בתרא וידע דברי אלפס ודברי כל הגאונים ופסק להקל יש לסמוך עליו".⁵ לעומת זאת, נטה ר' ישראל איסרליין (1390–1460), בעל שו"ת תרומת הדשן, לפסוק כדעת התוספות.⁶ לעומת זאת, מעמדו של הטור באשכנז היה בטוח פחות, אף על פי שמחבר הספר היה ר' יעקב בן הרא"ש. החל בשלהי ימי הביניים היה באשכנז מגוון רחב של דעות על הטור. ר' ישראל איסרליין הביע את התנגדותו החד-משמעית לטור בכותבו 'דליכא למסמך עלה'.⁷ לעומת זאת, הורגשה אצל תלמידיו של ר' איסרליין השפעה גדולה יותר של הטור, כפי שטען ידידיה דינרי.⁸ על כל פנים, "כשהיו לפנייהם דברים ברורים ומהימנים בשם חכמי הספרדים" – כך ניסוחו של דינרי – "התחשבו בהם לא פחות מאשר בדברי ראשוני אשכנז".⁹ כללו של דבר, מוכח מכמה מגמות רחבות בספרות הפסיקה האשכנזית שמידת השימוש בספרי הראשונים הספרדים הייתה נרחבת. משום כך, יש לבחון מחדש את יחסי-הגומלין בין שתי התרבויות.

במאה השש-עשרה זכתה הספרות הספרדית להעאלת מעמדה בארצות אשכנז. ר' משה איסרליש (רמ"א), שהיה נציג מובהק של הפסיקה האשכנזית, התייחס שוב ושוב לספרות ההלכה של חכמי ספרד בהגותו ל'שולחן ערוך'. לכאורה זה דבר תמוה מכיוון שמטרתו העיקרית כפי שהצהיר אותה בהקדמתו להגותו הייתה להשלים את חיבורו של ר' יוסף קארו מתוך התייחסות למסורת האשכנזית ומתוך הרצון לרשום את המנהגים שנהגו באשכנז ושנעלמו מעיני ר' יוסף קארו. הוא חלק על שיטת ר' יוסף קארו בקובעו ש"לא זה השולחן אשר ערך לפני ה' ולא נתנו עדיין לבני אדם אשר במדינות אלו, אשר רובו מנהגיו במדינות אלו לא נהיגנן כוותיה". אלא

5 שו"ת ישראל ברונא, שלוניקי תקנ"ח, סי' צה.

6 ישראל איסרליין, פסקים וכתבים, סי' א, הובא ב' דינרי, חכמי אשכנז בשלהי ימי הביניים, ירושלים תשמ"ד, עמ' 154.

7 "איסרליין, תשובת המהרא"י, הובא בספר המהרי"ל, בעריכת ש' שפיצר, ירושלים תשמ"ט, סי' מא.

8 דינרי, חכמי אשכנז (לעיל הערה 6), עמ' 166.

9 דינרי, שם, עמ' 169.

נתפשטו בספריו הרבה דברים שאינן אליבא דהלכתא לפי דברי החכמים שמימיהם אנו שותים שהם הפוסקים המפורסמים בבני אשכנז וצרפת [...] אשר אנו מבני בניהם, ואני ראיתי כי דבריו בשו"ע כנתנו מפי משה מפי הגבורה ויבאו התלמידים הבאים אחריו וישתו דבריו בלא מחלוקת [...] ע"כ ראיתי לכתוב דעת האחרונים עם המקומות שלא היו נראין לי דבריו כדי לעורר התלמידים. [...] לפי דברי החכמים שמימיהם אנו שותים דכח הפוסקים המפורסמים בבני אשכנז אשר היו לנו תמיד לעיניים ופסקו מהם קמאי דקמא והם האור זרוע והמרדכי ואשר"י והסמ"ג וסמ"ק והגהות מיימון אשר כלם נבנו על דברי התוספות וחכמי צרפת אשר אנו מבני בניהם.¹⁰

הרמ"א שילב את דעותיהם של פוסקים אשכנזים מדורות קודמים ולשם כך אימץ את העקרון המשפטי "הלכתא כבתראי", כלומר, שההלכה נקבעה אצלו בהתאם לדעותיהם של חכמים אחרונים. בכך הוא דחה את ההסתמכות על הקונצנצוס הידוע של ה'שולחן ערוך' על הרי"ף, על הרמב"ם ועל הרא"ש. השימוש בעקרון 'הלכתא כבתראי' נעשה מתוך כוונה לשמור על תקדימים הלכתיים ועקב הרצון להתייחס בכבוד למנהגים לוקאליים, כלומר, למנהגים אשכנזיים. בהתאם לכך, יש גורסים ששיטתו זו של הרמ"א הייתה 'אנטי-ספרדית' כדוגמת בן דורו, המהרש"ל.¹¹ מכיוון שהושם דגש חזק על הנוהג האשכנזי, מילאה המסורת הספרדית בהגהות הרמ"א, ובעיקר בחלק "אורח חיים" של השו"ע, תפקיד משני בלבד. לעומת זאת, התייחסותו של הרמ"א לחכמי ספרד בספר "דרכי משה" מגלה תמונה שונה לגמרי. בעוד שהגהותיו על השו"ע היו בעיקר לשם השלמת החסר מבחינת ההלכה למעשה, הרחיב הרמ"א בהערותיו על ה"בית יוסף" את הדיון, והביא מגוון רחב של מקורות הלכתיים מעבר לשאלות המעשיות. כך נוצרה גישה כוללנית ששמרה מקום למסורת הספרדית של ימי הביניים לצד החומר האשכנזי שעמד במרכז חיבורו.

בספר "דרכי משה" הובאו מאות הפניות למקורות מזרחיים תוך כדי נכונות מתמשכת להתמודד עימם. בהערותיו ל"בית יוסף" נמנים באופן קבוע הרי"ף,

10 הקדמה להגהות הרמ"א לשולחן ערוך.

11 על שימוש של הרמ"א ב"הלכתא כבתראי" ראו: משה איסרליש, דרכי משה, זולצבאך תנ"ב, יו"ד סי' ל"ה אות י"ג. על זה ראו: Twersky, 'The Shulhan 'Aruk: Enduring Code of Jewish Law', *Judaism* 16 (1967), 147. "י"מ תא-שמע", "הלכתא כבתראי: בחינות היסטוריות של כלל משפטי", שנתון המשפט העברי ו-1 (תשל"ט-תש"ם), עמ' 405-423; ומ' רפלד, "הלכתא כבתראי" אצל חכמי אשכנז ופולין במאות ה"ט-ו"ט"ז", סידרא 1 (תשנ"ב), עמ' 119-140.

הרמב"ם, הרמב"ן, הרשב"א, הריב"ש [=ר' יצחק בר ששת], ועוד אחרים.¹² לרוב, הייתה גישתו למקורות אלו אמצעית היות שהוא התייחס לדעות שכבר נדונו בטקסט שעליו בא להעיר. לדוגמה, באו"ח סי' נה, אות ג, דן הרמ"א בדעת הראב"ד שהתיר קטן להצטרף למניין בשעת הדחק אם הביא שתי שערות – דעה שעליה חלק ה"בית יוסף" בשם הרשב"א. אומנם לא שימשה דעת הראב"ד גורם מעשי בנדון, ולכך לא נרמזה בהגהות הרמ"א לשו"ע, אך נראה בעליל כי הובאה דעה זו אצלו על מנת להבהיר את העניין – להלכה ולא למעשה. כך גם התמודד הרמ"א לעיתים תכופות עם פירושו של ר' יצחק אבוהב, ממגורשי ספרד (1433–1493), על ה"טור". פירוש זה, שהובא לא פעם על ידי ר' יוסף קארו, מעולם לא הופיע בדפוס, ולכן לא היה הרמ"א מודע לקיומו, אלא באמצעות ה"בית יוסף". עשרות דוגמאות כאלה מבליטות כי אף על פי שהגיע הרמ"א לספרים הללו דרך מקורות משניים, הוא לא נמנע מלהתמודד איתם באופן מקורי וביקורתי.¹³ לא זו בלבד אלא דיוניו על נושאים מסויימים, כגון סמכותם של פרנסי הקהילה – "בני העיר" בלשון חז"ל – התמקדו בעומק על שיטותיהם של חכמי ספרד, ובעיקר בדעות הרשב"א והריב"ש.¹⁴

אולי אפילו יותר מזה, נראה כי הנטייה בתשובות הרמ"א לסמוך על פוסקים ספרדים הייתה בולטת במיוחד כשהנושא הנדון דרש זאת. לדוגמה, בסי' יב, בשאלה על אשה שבעלה חשדה בניאוף, הביא הרמ"א את דעות הרי"ף, הרמב"ם, הרא"ש והריטב"א "שאינן להוציאה מבעלה אלא בעדי טומאה ולא בעדי כיעור". על יסוד הדעות הללו פסק הרמ"א "שאינן לאסור אשה זו או להפסידה כתובתה על פי עדות הנ"ל". בהמשך הדיון, בסי' יד, סיפקה תשובה מאת הרשב"א יסוד שסייע לרמ"א במסקנתו "שאינן לגרשה בעל כרחה ומותרת לבעלה".¹⁵ בסי' עג הוא ראה נכון לסמוך על שתי תשובות של הרשב"א, אחת שהובאה בריב"ש,¹⁶ שלפיה בני העיר אינם

12 ראו לדוגמה: דרכי משה, פיורדא תק"ך, או"ח סי' קז אות א; סי' קיא אות ב; חושן משפט סי' ב אות א.

13 לדוגמאות נוספות ראו: דרכי משה, או"ח סי' נח, אות א; סי' סא, אות ז; סי' סו אות ה; סי' פה אות א; סי' צ אות ג; שם.

14 ראו לדוגמה: דרכי משה, חושן משפט, סי' לב; סי' רכח, אותיות יח, יט, וכח; סי' שצב.

15 ראו שו"ת הרשב"א, ח"א סי' תתרלז.

16 ראו שו"ת הרשב"א, ח"א סי' תשפח, שהובאה בתשובת הריב"ש סי' תעז, ושו"ת הרשב"א ח"א ג סי' רב, שהובאה בבית יוסף חו"מ סי' יב. הריב"ש הובא כעשרים פעמים בתשובות הרמ"א, לדוגמה בסי' ל, סי' נב, סי' פג, וסי' צג. ראו משה איסרליש, שו"ת הרמ"א, בעריכת א' זיו, ירושלים תשע"ח. השו"ת בית חדש (ישנות וחדשות) ששם הריב"ש הובא בלמעלה מארבעים תשובות.

רשאים להתקין תקנה המטילה מיסים על הקהילה כולה על מנת לחייב יחיד אחד שגור ביניהם, מכיוון "שאין זה אלא גזל ואינן יכולין להתנות על גזילות", והשנייה שהובאה ב"בית יוסף", על הכוח של חזקה לגבי פשרה. דעת הרשב"א שימשה בעבורו פלטפורמה שעליה בנה את התשובה כולה, תשובה שהייתה מוקדשת לעיון בסמכותם השלטת של בני העיר.¹⁷

במהלך המאה השבע-עשרה היו חכמים באשכנז שהגיעו למסקנה שהמסורת הספרדית נועדה למלא תפקיד חשוב בהשלמת דיוניהם ההלכתיים. פירושו של הש"ך, ר' שבתי בן מאיר הכהן (1642–1663), סימן נקודת מפנה בנדון. הש"ך, אף שביסודו של דבר המשיך בדרכו של הרמ"א, היה הראשון באשכנז שהתייחס בהערותיו על ה"שולחן ערוך" באופן עקבי למגוון רחב של מסורות ללא התחשבות במוצאם התרבותית או הגאוגרפית. עקב כך, נוצר בש"ך מפגש ללא תקדים של דעות ספרדיות ואשכנזיות המובאות בשיח אחד ומקיף סביב ה"שולחן ערוך". הש"ך הפנה את הקורא לתשובות שנתחברו על ידי שורה ארוכה של פוסקים: הרב שרירא גאון, ר"ף, רמב"ם, רמב"ן, הר"ן, טור, רשב"א, מהרשד"ם, המב"ט, ר' משה אלשיך, ר' אהרן ששון ועוד רבים.¹⁸ לדוגמה, הסתמך הש"ך על דעת ר' מאיר רקנטי, שהביא את דעתו של ר' יצחק אור זרוע, שמעמד 'שתיקה כהודאה' היה תלוי בהערכת בית הדין מה דעתו של השותק.¹⁹

דור אחרי הש"ך, המשך נטייה זו נראה בעליל אצל ר' יאיר חיים בכרך (1638–1702), מחבר שו"ת "חוות יאיר" וספר "מקור חיים" על ה"שולחן ערוך". יתור מקודמיו ובני דורו באשכנז, הרבה רי"ח בכרך להביא מחכמי ספרד הראשונים, כגון הרשב"א, הריטב"א והריב"ש. הרשב"א הובא בתשובה אחת בלבד ב"עבודת הגרשוני" לר' גרשון אשכנזי, בעוד שב"חוות יאיר" הובא בשלוש עשרה תשובות. הריב"ש הובא בשתי תשובות ב"עבודת הגרשוני" בהשוואה לשבע תשובות ב"חוות יאיר". הריטב"א הובא בארבע תשובות ב"חוות יאיר" בעוד שקודמיו כמעט שלא הביאו אותו כלל. בדיוניו של ר' בכרך על סמכות הקהל הובאו דעותיהם של ראשונים ושל אחרונים מהמסורת הספרדית. כך, למשל, בסי' קפו דן ריח"ב בשאלה אם רוב

17 שו"ת ריב"ש, סי' תעז.

18 הפניות לחכמי ספרד הראשונים והאחרונים נמצאות בכמעט כל סימן בחושן משפט. ראו לדוגמה: ש"ך, חו"מ ב ס"ק ה, לט ס"ק יד, לט ס"ק כה; חו"מ נב ס"ק א; וסי' עב. הש"ך הביא את תשובות ר' אהרן ששון ביו"ד סי' סט ס"ק נז; בחו"מ סי' קה ס"ק א, וסי' קח ס"ק טז.

19 חו"מ סי' פא ס"ק יז.

בני כפר אחד רשאים למנוע מן המיעוט מלשכור בעל תוקע שיבוא ויתקע בשבילים בימים נוראים. הוא נזקק לדעת הרשב"א וכך דבריו:

ואחר שהרשב"א אחד מגדולי הפוסקים הקדמונים כנודע מיקר תפארת גדולתו וחיידושויו בש"ס וספריו תורת הבית הארוך והקצר וידו בכל סוגיית הש"ס, לכן נתתי לבי אל דבריו במה שתמה שלא יהיויב אדם ליתן אפילו שלישי ממונו [...] כי סבירא ליה שראוי לאדם לקיים מצוה צוהו ה' ממה שחוננו עד היכן שיגיע מצד הסברא.

דעתו של הרשב"א הובאה כאן כיסוד שעליו בנה ר' בכרך את פסקו. בסי' פא, הציג ריח"ב את סוגית "בני העיר" (בבא בתרא ח ע"ב) לפי דעתו של ר' אהרן ששון, חכם שנולד באימפריה העותומנית באמצע המאה השש-עשרה, התחנך בעיר שאלוניקי, ושימש שם ובקושטא כראש הישיבה.²⁰ אצל הרב ששון נדחתה דעתם של הקדמונים שלפיהם אין בני העיר מוסמכים לאכוף את אלה שסירבו לציית לתקנות הקהל. עמדתו ננקטה בהתאם לשיטת החכמים שהיו סבורים שכוח החקיקה היה נתון ביד רוב הציבור – ועמדה זו עלתה בקנה אחד עם גישתו של רי"ח בכרך.²¹

20 ר' אהרן ששון היה פעיל בתור משיב, והשיב לשאלות מקרוב ומרחוק. הוא היה בן דורם של המהר"י בן לב, המהרשד"ם והמהרש"ך. תשובותיו נדפסו אחרי מותו ע"י בנו יוסף בוונציה בשנת ה"א שפ"ו (1626).

21 על סמכות הקהל ראו י"ח בכרך, שו"ת חוות יאיר, פרנקפורט ע"ג מיין 1699, סי' נו: "בודאי בעניני ערכות וכל כהאי גוונא הרשות ביד הקהל לעשות כפי ראות עיניהם, ואינם צריכים לשמוע בקול איש המחטט אחר שורשי הדינים [...] הכח ביד הקהל כפי בחינתם ושיקול דעתם [...] ואינם צריכים ליתן טעם לדבר ובלבד שיכוונו לבם לשמים". על השלכותיו של חופש הקהל בתחום החקיקה דן ריח"ב בסי' פא. שם הכיר בתוקף סמכות המנהיגות הקהילתית לתקן תקנות בתחומים "דלא שייכא בדין ודת של תורה כלל, כגון הנהגת ב"ב ונשותיהם, ומלבושים, מנהגי סעודות, וזיווגים". השוו גם שו"ת חוות יאיר, סי' נח. ראוי לציין שעמדתו הייתה בניגוד גמור לדעתו של ר' יואל סירקס, שו"ת הב"ח החדשות, קורצק תקמ"ה, סי' מג, שנאבק ללא הרף למען סמכותה של ההלכה ושל הרבנות בעניני ציבור, וכך דבריו:

"ואם באנו לדון על גוף התקנות בחרמות יש להרהר כי מי התיר לכם להחרים על הכלל כולו בלי הסכמת גדולי החכמים ואע"פ שאתם נבררים ונשלחים מכל הקהלות שבמלכות מ"מ אפשר שאין ממש כמעט בכל מה שהחרמתם. וראי' ברורה לזה מפ"ק דב"ב הני טבחי דאתנו אהרדי כו' ומסיק ה"מ היכא דליכא אדם חשוב אבל היכא דאיכא אדם חשוב לאו כל כמיניהו דמתנו ופרש"י אלא בפניו ואע"פ שיש מי שפירש דרוקא בבני אומנות אחד צריך שיסכי' עמהם בתנאי אדם חשוב אבל בתנאי כל בני העיר אין צורך להסכמת אדם חשוב אע"ג דאית' ותנאם קיים בלי הסכמתם כבר השיגו כל המפרשים עלי' דהך סברא והמסקנא היא דבני אומנות א' הרי הן כבני עיר א' ואין תקנתם כלל בלי הסכמ' אדם חשוב וכן פסק בח"מ סוף סי' רל"א ופי' אדם

לא זו בלבד אלא דוגמתם של חכמי ספרד שימשה מקור השראה באשכנז של העת החדשה המוקדמת. במאה השבע-עשרה, עקב נגישותו המוגברת של ספר הרא"ש לאחר הדפסתו, הייתה השפעתו ניכרת יותר.²² תולדות חייו של הרא"ש יצרו את תדמיתו המיוחדת ואת מעמדו כמגשר בין שני עולמות, בין עולם ההלכה והלמדנות האשכנזית לבין המסורת הספרדית. מעמד זה הבטיח את הצלחתו וחזק את השפעתו בעת החדשה המוקדמת. דעתו של הרא"ש הובאה פעמים רבות בכתבי הב"ח [=בית חדש], בפירוש הש"ח ל"שולחן ערוך", ובשו"ת "חוות יאיר". מעל ומעבר לכול, סימל הרא"ש כוח תורני שלדעת רי"ח בכרך, למשל, פעל באופן עצמאי ובלי פחד מצפיות אחרים באומרו: "שאפילו על דברי גאון יכולים לחלוק וכן קיימא לך".²³ בתחום הפסיקה במאה השבע-עשרה מודגמת בעליל השפעתם של חכמי ספרד, דווקא במגוון רחב של נושאים שדנו בהם פוסקים באשכנז. הדוגמאות הבאות ישלימו את התמונה במקצת, אם כי תמונה זו תישאר בהכרח בלתי מושלמת בשלב זה. בשו"ת הב"ח, לדוגמה, דן ר' יואל סירקיס (פולין, המאה השבע-עשרה) בשאלת עיקול שנעשה על פי הדין. מובאים בפסק הב"ח פירושיהם של הראב"ד, של השיטה מקובצת, ושל שו"ת הרשב"א. ואלו צעדיו של הב"ח: הוא קבע שאין בית הדין רשאי לקחת מעות לידיו אם אין זה מדעת שני הצדדים. הוא הסביר את פסקו, שמבוסס על כבא בתרא לד"ע, לפי פירוש הרשב"א. ואשר לפרטי הדין כתב הב"ח שאין המעות המעוקלות אצל בית הדין עדיפות משובר. הוא ביסס את דבריו אלו על מה שכתב בעל התרומות על שם הראב"ד וב"שיטה מקובצת".²⁴ לפי שו"ת הרשב"א, הוא פטור

חשוב כתב מו' לוי חביב בתשובה שהוא שיהא נודע בשם הגדולים אשר בדור ויהי' מנהיג בעיר".

הצהרתו של רי"ח"ב הייתה מעין הכרה בקיומה הלגיטימי של ספירה ניטרלית ונפרדת מתחום שיפוטה של ההלכה. על כל פנים, עצם העובדה שהוא הביע את דעתו ללא התנצלות על סוגיות האחוזות בחיי הציבור, הן בתחומים הנוגעים לחיי הפרט הן לחיי הכלל, מצביעה על כך שהוא הגדיר את התפקיד של פוסק בתור שותף ויועץ למנהיגי הקהילה. ראו: ח' ברקוביץ, מסורת ומחפכה: תרבות יהודית בצרפת בראשית העת החדשה, ירושלים תשס"ח, עמ' 91–92; J. Berkovitz, "Crisis and Authority in Early Modern Ashkenaz", *Jewish History* 1–2 (2012), 179–199.

22 ספר "אורחות חיים להרא"ש" יצא לאור בלובלין בשנת 1559. ספר זה היה קובץ מוסרי והיה מסודר לפי ימי השבוע. ראו: M.J. Heller, *Studies in the Making of the Early Hebrew Book*, Boston 2008.

23 ראו שו"ת חוות יאיר, סי' טו וסי' מג.

24 יואל סירקיס, שו"ת בית חדש (הישנות), פרנקפורט תנ"ז, סי' ה.

עד שיחזיר לו שטרו, ואין צריך לתת מעות אפילו ביד בית דין. בסי' ז (הישנות) השיב הב"ח לשאלה על השימוש בחצר שכנו ושואב גם מים מבאר שבחצרו. הוא הבין את הגמרא בבבא בתרא כט ע"ב על פי פירוש רשב"ם – שצריך להביא עדים שהחזיק בבית חזקה גמורה. וכך צעדיו של הב"ח בהגעתו למסקנתו ההלכתית: הוא הביא את דעת הרמב"ן, אך דחה את השגת הרמב"ן מכיון ש"לשון הגמרא עצמו אינו נוח להתפרש כן". אחר כך הוא הביא את דעת התוספות שס"ל כפירוש רשב"ם, ואח"כ הביא את דעת הרמב"ם. הוא סיים בהבאת תשובה של הרשב"א שהובאה ב"בית יוסף".

והינה דוגמה שנייה מתוך הלכות אבלות: בסי' ט חדשות, התייחס הב"ח לשאלה מאימתי מונה מניין שבעה למת שנקבר ביום א' של ראש השנה? פסקו היה מבוסס על הרמב"ם, על בעל הלכות גדולות, על הגהות מיימוני, על מהרי"ל ועל המרדכי. מסקנתו הייתה שיום ב' דר"ה עולה למניין ז'. ובסי' נב החדשות, נשאל הב"ח בדין קרובי המת שנהגו שבעה בעוד שלא היה מונח אלא בארון מכוסה במסמרים. השאלה הייתה שנויה במחלוקת רש"י ורבנו תם, כלומר, איך מגדירים את סתימת הגולל. לדעת רש"י, כיסוי הארון היה כסתימת גולל, ואילו לפי רבנו תם זו הייתה אבן הגדולה שמשימין על הקבר. מסקנת הב"ח הייתה מבוססת בעיקר על המסורת הספרדית: הרמב"ן בספר "תורת האדם", הרא"ש, וה"בית יוסף". הפסק היה: "שאיבה ואחיה שמנו ז' ול' יצאו ידי חובתן ושוב אין צריכין לחזור ולמנות".

כתוצאה ממלחמת שלושים השנה (1618–1648) וגזירות ת"ח ות"ט, הועלתה שאלת נשים עגונות לנושא מרכזי אצל חכמי אשכנז. בשו"ת "צמח צדק" סי' עח, נשאל ר' מנחם מנדל קרוכמל (1600–1661), תלמידו של הב"ח ופוסק חשוב במוראביה, על אשה עגונה שאמרה שבעלה נהרג במלחמה. השאלה שהטרידה את ר' קרוכמל הייתה אם ניתן לסמוך על עדות נשים. במקרה זה אחותה סיפרה לרמ"מ קרוכמל את סיפור ההריגה של גיסה, והוא שאל אותה היא הייתה מסוגלת לדעת שההרוג היה בעל של אחותה. הוא גם שאל אותה על פרטים נוספים, דהיינו, כמה הרגו, ומה נעשה אחרי כן בהרוג. בסוף כך כתב בעל ה"צמח צדק", שהפסק שלו נשען על רוב הפוסקים, כלומר, ה"נימוקי יוסף", הרשב"א, הריטב"א והטור:

דסבירא להו דגם אשה נאמנת לומר מת בעלי במלחמה באומרת קברתיו, פשיטא דמותרת אע"פ שלא אמרה קברתיו [...] דכל שהיא אומרת שהיתה מזיזה אותו ולא היה נודד כנף, הוה כאילו היתה אומרת מת וקברתיו. והכי כתב בהדיא הריב"ש (סי' שעח) והר"ן בתשובה (סי' ג) הביאם הרב ב"י (סל"ג), וז"ל הריב"ש שאפילו למצריכים שיאמר מת וקברתיו, ודאי קברתיו לאו דוקא. [...] לכך פשיטא שהיא מותרת להנך פוסקים דסבירא להו דגם

האשה נאמנת על מיתת בעלה במלחמה באומרת וקברתיו, אלא אפילו להרמב"ם בפרק יג מהל' גירושין ה"ב והביאו הטור סי' יז דסבירא ליה דאינה נאמנת אפילו אומרין וקברתיו, מ"מ בנדון דין נאמנת הך איתתא, דכיון שהיתה יושבת ומנטרה שם כל היום נאמנת באומרת מת בודאי, אע"ג דהוה במלחמה [...]. אבל במקום שהיתה מנטרא ומיחזי, נאמנת לומר נהרג.²⁵

לאור הדעה הרווחת של חכמי ספרד הראשונים, דחה רמ"מ קרוכמל את שיטת התוספות [ד"ה: "זימנין"], וכדבריו, "על פי הדברים היה נראה לי היתר גמור להשיא לכתחלה".²⁶ בסי' קא, על אותו עניין, קיבל רממ"ק עדות מאשה על רצח יוסף בן משה מק"ק בורז'א בשנת 1678, בעלה של בונא בת אלקנה. אף כי לא נקבר בעלה, בעל ה"צמח צדק" התיר לה "להינשא לאחר בלי פקפוק" בהסתמכותו על הרא"ש ועל הבית יוסף.²⁷ בסי' קג, היתרו היה מבוסס על ספר "דיני עגונה" שחיבר הרב חיים שבתי בשם הבית יוסף, שפירש כך דברי הריטב"א והרא"ה, דלדברי התוספות "היכא שיצא הקול איש פלוני מת, ולאחר ג' ימים מצאוהו מת והכירוהו שהוא אותו פלוני, משיאין את אשתו ממ"נ וכו'". קולא זה היה מבוסס על העובדה שהבעל נהרג תוך שלושה ימים, כיוון שלאחר ג' ימים אין להכירו. הרא"ש, שהלך לפי שיטת התוספות, החמיר שלאחר ג' ימים דאין להכירו ואין להתיר את העגונה. אולם בעל ה"צמח צדק" פסק על פי הבית יוסף, על פי הריטב"א ועל פי הרא"ה מכיוון "שיצא קול שפלוני נהרג שהזכירו שם פלוני".

במהלך המאה השבע-עשרה גדל מספר הפוסקים באשכנז שפנו באופן עקבי למסורת ההלכה הספרדית. אחד מגדולי הפוסקים במחציתה השנייה של המאה, ר' גרשון אשכנזי, הרבה לסתייע במקורות ספרדיים בשו"ת "עבודת הגרשוני" שלו. עמדתו בשאלה דומה לזו שהובאה בפני ה"צמח צדק" מדגימה את הנטייה שהתחזקה כבר בזמנו:

אע"פ שאומרת המשנה ביבמות קכ ע"א שאין מעידין עד ג' ימים, וכך הבין הרשב"א בחידושו שם, ושפשיטא שאין להתיר את האשה על פי עדותן של כת שניה, נראה לענ"ד בנדון דידן מודה הרא"ש וסייעתו שאין מעידין להחמיר ולא להקל, כיון שיש רגלים לדבר שראו ההרוג אחר ג' ימים להריגתו. [...] וכן משמע לי מלשון הריטב"א שהביא הנ"י [...] אחר שהביא

25 מנחם מנדל קרוכמל, שו"ת צמח צדק, אמשטרדם תל"ה, סי' עח.

26 קרוכמל הסתמך גם על המרדכי יבמות סי' צ.

27 שו"ת צמח צדק, סי' קא.

דעת הרשב"א שחוכך להחמיר [...] והריטב"א כתב לקולא כיון שאין זה נראה
לנו שום שינוי פנים.²⁸

על יסוד טענתו בהמשך "שאף המקילין אינם מקילין", דחה ר"ג אשכנזי את
הדעות המחמירות, מהן של חכמי אשכנז האחרונים, כגון שו"ת "משאת בנימין",
ונטה להקל בלשון זה:

אמנם באשר ששקדו חכמים על תקנות בנות ישראל שלא תשבו כאלמנו' חיות
והרמב"ם כתב בתשובה אחד שאין מדקדקים בעדות אשה עגונה וכל המחמיר
ודורש וחוקר בדברים אלו לא יפה הוא עושה ואין דעת חכמים הוא נוחה
ממנו גם הרא"ש כתב בתשובה וכן ראוי לכל מור' לחזור על כל צדדין
להתיר.²⁹

במקביל לנטיות הנ"ל בנוגע לחכמי ספרד הראשונים, התחזקה באשכנז
ההסתמכות על חכמי המזרח האחרונים. השימוש בתשובות של ר' אהרן ששון כבר
נזכר לעיל. בשו"ת "שבות יעקב", הרבה ר' יעקב ריישר להביא את דעתו של
מהרשד"ם, ר' שמואל די מדינה. לדוגמה, על שאלה מוונציה על אפטרופוסים.³⁰
בדיונו על הרכב בית דין זבל"א [= זה בורר לו אחד], כך הם דבריו של ר' יעקב ריישר
בהבאתו את דעת המהרשד"ם נגד המהרי"ק [= ר' יוסף קולון]: "היכא דמנהג נוסד
ע"פ דין אין לו התרה".³¹ ובשאלת פנויה שזנתה ועכשיו רוצה לישא לכהן, הביא שוב
ר' יעקב ריישר את דעת המהרשד"ם (סי' רלה) "דכל כהני זמנינו ה"ל כהנים מספק
ומותרין בשבויה דרבנן, כיון דאין להם כתב יחוס לכהונה". עצם העובדה שבסוף
התשובה דחה בעל ה"שבות יעקב" את דעת המהרשד"ם ומצא בסיס אחר להקל
בעניין, אינה שוללת כלל וכלל את נכונותו לפנות אל הספרות הספרדית.³²
כללו של דבר, חלה תפנית היסטורית חשובה במאה השש-עשרה, ראשית כול
בעקבות המצאת הדפוס, ובמאה השבע-עשרה כאשר גילו פוסקים אשכנזים נכונות
ללא תקדים להתמודד עם דעותיהם של חכמי המזרח. לפני המצאת הדפוס היו כתבים
מעטים מאוד מהעולם המזרח נגישים באשכנז. למעט חריגים מעטים, לא היה אפשר
מלכתחלה לדון בחומר הספרדי או המזרחי, אלא באמצעות כלים שניים בלבד. גם
במקרים כאלה, פוסקים באשכנז התייחסו ברצינות לחכמי המזרח כאשר שיטותיהם

28 גרשון אשכנזי, שו"ת עבודת הגרשוני, פרנקפורט ע"נ מיין תנ"ט, סי' עב.

29 שם.

30 ראו לדוגמה: שו"ת מהרשד"ם, שלוניקי שנ"ד, ח"א סי' קסב.

31 שו"ע יו"ד סי' מ.

32 יעקב ריישר, שו"ת שבות יעקב, ח"ב, אופנבאך תע"ט, סי' קמג; ח"ג, מיין תקמ"ט, סי' קכ.

היו רלוונטיות באופן משמעותי לנושא הנדון. אחרי המצאת הדפוס, כלומר, בעת החדשה המוקדמת, השתנה המצב באופן רדיקלי. כפי שנראה דווקא בתחום פסיקת ההלכה, הלכה וגברה התייעצותם של פוסקים אשכנזים במקורות מזרחיים, בעיקר במחציתה השנייה של המאה השבע-עשרה. כלומר, עוד לפני המהפכה בהדפסתם של חידושי הראשונים הספרדים במאה השמונה-עשרה, התרכו ניצני מפגש התרבותי/הלכתי חדש שהכשיר את הקרקע לתמורות רבות משקל בעת החדשה ובימינו אנו.